

APÁCAI CSERI JÁNOS LOGIKÁJÁRÓL

(A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán 1951. december 14-én tartott előadás)

Írta: FOGARASI BÉLA
akadémikus

Apácai Cseri János a haladó szellemű magyar filozófia és pedagógia kiváló képviselője a XVII. században.

Apácai Cseri Magyar Logikácska és Magyar Enciklopédia c. műveit 1651-ben írta meg (megjelenési év 1654). Tehát megírásuk 300. évfordulója alkalmából emlékezünk meg róluk.

A két mű úttörő jelentőségű, mint az első magyar nyelven írott filozófiai munkák. Számos más országban, így még Németországban is ezidőben még alig lehetett szó hazai nyelvű filozófiai irodalomról. Apácai Cseri a magyar filozófiai terminológia megalapozója.

De nemcsak a nyelvről volt szó. A nyelv Apácai számára annak a magyar világi filozófia megalapozásának eszköze volt, amely ellentétben állott az uralkodó teológiai szellemű, skolasztikus filozófiával.

A Logikácska ugyanúgy a kor leghaladottabb irányára támaszkodik, mint az Enciklopédia. Előbbi Ramusra, utóbbi Descartesra.

A Logikácskáról való megemlékezésünk időszerű, aktuális célt szolgál, nem a történelmi buvázkodás céljait.

Apácai Cseri János a logika terén *Petrus Ramus* tanítványa. Itt először is a következő fontos összefüggésre kívánom a figyelmet felhívni. Ismeretes, hogy Apácai Cseri a filozófia általános kérdéseiben Descartes tanítványa volt és fejtegetései szorosan ragaszkodnak Descartes műveihez, annak kivonatos ismertetései. Descartes azonban a logikával szemben negatív álláspontot képviselt. A formális logikáról, vagyis az arisztoteleszi logikának korában ismert skolasztikus feldolgozásáról azt mondja, hogy a helyes és a helytelen annyira össze-vissza kuszálva van benne, hogy nem tudta a logikát a tudomány és a filozófia számára hasznosnak tartani. A dialektikus logika elgondolásáig Descartes annak dacára, hogy a matematika terén a változó nagyságok fogalmának bevezetésével a dialektika zseniális úttörője volt, nem tudott eljutni. Ebben akadályozta őt a tudomány általános állása, amely korában a mechanisztikus és metafizikus módszer színvonalán mozgott.

Apácai Cseri azonban, mint kiváló pedagógus tudatában volt a logika rendkívüli jelentőségének, az oktatás, a rendszeres tanulmányokra való nevelés,

az ismeretek összefoglalásának szempontjából. Apácai messzemenő önállóságára vall, hogy ő, mint Descartes tanítványa, nem osztotta mesterének a logikával szemben elfoglalt negatív álláspontját, nem szorítkozott tisztán a módszer kérdésének tárgyalására, mint Descartes, hanem alapot keresett a logika kérdéseinek korszerű tárgyalására.

Apácai további érdeme és gondolkodása haladó szellemének fényes bizonyítéka, hogy ezt az alapot Petrus Ramus logikájában találta meg, amelyet kétségtelenül a haladás, az újítás szelleme hat át. Ramus munkáin kívül Apácai nyilván élénken foglalkozott a kor más, ugyancsak a logika reformját célzó irányjaival, nevezetesen hivatkozik a XVII. század első felének híres logikusára, Amesiusra.

Miben áll Petrus Ramus jelentősége a logika terén? Ramus a logika reformját tűzi ki céljául. Az arisztoteleszi logikát, nevezetesen a szillogisztikát a XVII. század számos ismert filozófusa, tudósa és természettudósa elvetette. Ismeretes, hogy Descartes, Bacon, Pascal, és mások hevesen támadták a szillogisztikát, amelyet egyébként nem Arisztotelesz által kidolgozott formájában, hanem annak a skolasztika által eltorzított, materialisztikus tartalmától megfosztott, szélsőségesen formalizált alakjában ismertek. De ez a bíráló nem nyújtott semmit a logika jobb, tökéletesebb kidolgozása szempontjából. Ezzel szemben Ramus a kor haladószerű tudományos törekvéseinek előfutára, az arisztoteleszi logikának olyan ellenfele, aki nem akarja a gyermeket a fürdővízzel kiönteni, hanem a logikát fenntartva azt új alapokra kívánja fektetni. Ramus szerint az arisztoteleszi logika a nyelvtanra, a grammatikára támaszkodott. Ezzel szemben az új logikának Ramus szerint a geometriára kell támaszkodnia. Ami a geometriára való orientálódást illeti, ezzel Ramus, aki a XVI. században élt és dolgozott, előfutárává vált Galilei és Descartes idevágó gondolatainak. De Ramus nem egyoldalú. Az arisztoteleszi logika szerint spanyol csizmába szorította a gondolkodást. Talán itt találjuk meg Goethe híres szavainak eredetét :

A szellem ettől idomul
Spanyol csizmába beszorul.

(Goethe : Faust.)

Ramus megkülönbözteti a *természetes* dialektikát és a mesterséges dialektikát, a dialektika *művészetét*. A feladat szerinte abban áll, hogy a dialektika művészete, mestersége visszaadja, lemásolja, visszatükrözze a természetes dialektikát. Szó szerint ezt mondja: »ars dialectica est imago naturalis dialecticae«. (A dialektika művészete a természetes dialektika képe.) A dialektikának — mondja Ramus rendkívül mély hasonlattal élve — úgy kell viszonyulnia a természetes dialektikához, mint a művészetnek a természethez. E hasonlat értelme abban áll, hogy a dialektikus visszatükrözés, úgy amint a művészet, nem egyszerű fotográfia, nem mechanikus folyamat. Mindebből — folytatja Ramus — Arisztotelesz kommentátorainál semmit sem találunk, csak hallatlan zűrzavart.

Korszerű kifejezésekkel élve azt mondhatjuk, hogy Ramus szerint a szubjektív dialektika, mint a gondolkodás tudománya, az objektív dialektika visszatükrözése. Ezzel Ramus a Marx és Engels által megalapozott, Lenin és Sztálin által továbbfejlesztett materialisztikus dialektika előfutárává vált.

Ime milyen nagy perspektívákat megnyitó logikus volt az, akit Apácai Cseri a logika terén mesterül választott. Harcos gondolkodó, aki a skolasztikusok üldözésének állandó célpontja, s aki a Bartolomeusi éjszakán skolasztikus ellenfelei által felbérelt gyilkos merénylő orvátadásának áldozatává válik.

Hazai vonatkozásban megemlíthetjük, hogy 1570. esztendő tájában Molnár Albert szerint »az ifjú János király ama híres filozófust, Petrus Ramust Párisból Fejérvárra hivatni szándékozott«.

A XIX. és XX. század filozófiatörténeti munkáiban általánosan az a közhelyszerű értékelés uralkodik, hogy Ramus fellengző, retorikus polémiája az arisztoteleszi logikával szemben terméketlen volt, nem adott semmi újat. Így nyilatkoznak Erdmann, Windelband, Cassirer és a többiek. Fenntartjuk magunknak, hogy más helyen részletesen megcáfoljuk ezt az értékelést, amely a polgári filozófiatörténet szokványos felületességének és lelkiismeretlenségének egyik példája a sok között. Megjegyezzük még, hogy Erdélyi János »A bölcsészeti története Magyarországon« című művében hosszú fejezetben foglalkozva Apácai Cseri filozófiai nézeteivel, úgyszólván semmit sem mond Ramusról és általában Apácai logikai munkásságáról.

Az eddig előadottakból is kétségtelenül világos Ramus logikai munkáinak haladószellemű jellege, s ez elég ahhoz, hogy Apácai művének történeti helyét megállapítsuk. Ramusról még csak annyit, hogy számos újítása, nevezetesen a logika felosztása és tárgyalásmódja terén, teljesen átment a nemzetközi logikai irodalomba.

Apácai Cseri Ramuson kívül korának más haladó szellemű logikusait is tanulmányozta. Apácai hivatkozik *Amesiusra*, akinek munkáit nem állott módomban tanulmányozni. Mátrai László szívésségéből a következő hazai vonatkozásban nem érdektelen adatokat közölhetem. Amesius angol származású puritán lelkész és hitvitázó. Puritán nézetei miatt többször eltiltották papi funkciói gyakorlásától. Hollandiában tevékenykedve sok hallgatót vonzott Magyar-, Lengyel- és Oroszországból is. Egyik vitamunkája a híres vagy inkább hírhedt Bellarnim bíboros ellen irányult, aki a Galilei-perben főinkvizitor volt, s aki közeli kapcsolatban állott Pázmány Péterrel. Logikai munkái, amelyek Apácaira hatottak, materialisztikus tendenciákat mutatnak. Látjuk tehát, hogy Apácai Cseri János mindig a kor haladó világnézeti és tudományos törekvéseit képviselő filozófiai szerzők között kereste mestereit.

Térjünk most át Apácai Cseri Logikáckájára.

»A tudásnak némely része közönséges (mai nyelven általános), melynek tudása szükségképpen megkívántatik a többire, s ilyen a logika«. (Apácai Cseri János bölcsészeti dolgozatai, Horvát Cyrill kiadás, Pest 1869. 35. l. A továbbiak-

ban ezt a kiadást fogom idézni.) A Logikácska alaptételeit korszerű nyelven a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A logika oly tudomány, amely megtanít a dolgok viszonylatainak feltalálására és megítélésére.

2. A logikának két része van. Az *invenció*, vagyis a viszonylatok feltalálása és a *judicium*, a dolgok viszonylatainak egybefoglalása. Az invencióhoz tartozik ezen felosztás szerint a fogalom és a meghatározás tana, a judiciumhoz az ítélet, a következtetés és a módszer elmélete. A logika e — Ramustól eredő — csoportosítása ma is általánosan használatos.

3. A viszonylatok között, amelyeket Apácai Ramust követve, *érveknek*, argumentumoknak is nevez, meg kell különböztetni azokat, amelyek a dolgokban benne vannak és azokat, amelyek nem a dolgokban vannak.

»A tekintetek némelyike a dolgokban benne vagyon, némelyike pennig nincs.« Korszerű kifejezésekkel szólva : vannak objektív és szubjektív viszonyok.

Ezt a szempontot, amely nyilvánvalóan materialisztikus jellegű, Apácai azután a Logikácska összefoglaló tételeinek következő pontjaiban (4—8. pont) tovább részletezi. A *magánvaló* kifejezést bölcsészeti terminológiánkba bevezetve megkülönbözteti a »magánvaló« viszonyokat és az »egybevetett« viszonyokat. A magánvaló viszonyok megegyeznek a dolgokkal, amelyeket mutatnak. Megegyeznek »teljességgel vagy csak némineműképpen«. Teljességgel megegyezőknek tartja Apácai Cseri az ok és az okozat viszonyát. (9.) Az ok az, amelytől »vagyon valamely dolog«. »Ez a kútfeje minden tudománynak.«(10.) Apácai Arisztoteleszt követve négyféle okot különböztet meg és részletesen jellemzi azokat. (11—20.)

Rendkívül érdekesek a dialektika szempontjából Apácai fejtegetései az ellentétességről. Maga az a tény, hogy Ramust követve Apácai olyan nagy jelentőséget tulajdonít az ellentétesség kérdéseinek, azt mutatja, hogy érzelme volt a dialektika iránt, hogy felismerte az ellentétes viszonyok tanulmányozásának óriási szerepét a tudományban.

Apácai Cseri János a megegyező viszonyokkal szemben megkülönbözteti a meghasonló viszonyokat és ezeket különbözőknek vagy ellenkezőknek tekinti. (21.) Hosszasan foglalkozik az ellentétek különböző típusaival. Megkülönbözteti az olyan ellentéteket, mint apa és fiú (*relata*) az olyanoktól mint a béke és háború, a fehér és fekete ellentéte (*adversa*). Mindezen megkülönböztetéseket egyszerű, eleven, közérthető példákkal szemlélteti, ami művének külön előnye.

Megkülönbözteti a kontrárius és kontradiktórikus, vagyis a valóságban meglévő és a logikai-gondolati ellentéteket. (22—24.) A továbbiakban Apácai foglalkozik a mennyiségi vonatkozásokkal, a fokozatokkal, az osztályozással. Állandóan megkülönbözteti az olyan argumentumokat, érveket, amelyek a dolgokban benntaláltnak, az olyanoktól, amelyek a dolgokon kívül vannak.

Természetesen hibát követnénk el, ha Apácai Cserit egy nálunk újabban elterjedt divat szerint modernizálni akarnánk, s olyan gondolatokat magyaráz-

nánk munkájába bele, amelyek azokban nem találhatók. Nem találjuk nyomát többek között az *ellentétek* egységét, egymásba átmenését kifejező gondolatoknak, holott azokat az újkor hajnalán néhány nagy gondolkodó már — ha nem is logikai, hanem természetfilozófiai vonatkozásban — kifejtette. Itt elsősorban Giordano Brunora gondolunk. A teológiai gondolkodásmód erős befolyása nyilvánul meg az Apácai által felhozott példák egy részében is, amelyek istenről, az isteni és az emberi különbségről szólnak. Érdeme viszont Apácainak az, hogy példaanyagában a mindennapi élet tényei, összefüggései is állandóan szerepelnek.

A szillogisztikát Apácai Cseri — nyilván Ramust követve — nagyjában a hagyományos módon tárgyalja.

Nagy gondot fordít Apácai a *módszer* kérdésére. Ez alatt elsősorban a következtetések helyes sorrendjét, az anyag helyes elrendezését érti. Ebben, mint a logika egész kezelésében megnyilvánul az a tény, hogy Apácai *pedagógiai összefüggésekben, kapcsolatokban tekinti a logikát, s a logika reformja számára a nevelés és az oktatás fejlesztésének, haladószellemű kiépítésének feltétele és eszköze.*

Ha meggondoljuk, hogy korábban Magyarországon, csakúgy, mint más országokban is a logika tanítása nagy szerepet játszott az egész oktatás rendszerében, úgy rendkívül nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a törekvésének, hogy a logika szokványos, lélektelen, sívár, formalisztikus előadásmódja helyébe egy korszerű, az élettel kapcsolatban álló, a tudás fejlesztését célzó módszert vezessen be.

Törekvései kétségtelenül nem voltak sikertelenek. A ramusi logika kompendiumának egy magyarnyelvű kéziratát, amely nyilván Apácai műve volt, korábban másolatokban terjesztettek.

A klerikális reakció azonban később elnyomta a logika reformjára irányuló törekvéseket, úgy, amint Apácai Cseri más haladószellemű kezdeményezéseit is.

Ha visszatekintünk a logika történetére Magyarországon Apácai művének megjelenése után, úgy meg kell állapítani, hogy újító kezdeményezésekkel Apácai után is találkozunk (Bacon tanítványai), de az uralkodó irány a teológián alapuló skolasztikus filozófia volt, egészen a XIX. századig. A XIX. században szintén nem állapítható meg komoly haladás a logika terén. A magyar kantiánusok nem voltak képesek a logikát helyes irányban fejleszteni, és még azt a dialektikus és pozitív elemet, amely Kant logikájában megvan, a transzcendentális logika elgondolását sem értették meg. A magyar hegelianusok foglalkoztak logikával, így Kerkápoly, de munkái nem is annyira Hegelnek, mint inkább Hegel tanítványának, Rosenkranznak a másolatai. Ez a nem haladó, vagy éppen reakciós szellemű, Apácai szellemével ellentétben álló tradíció uralkodik nálunk azután a XIX. század egész második felében, úgy a filozófiában általában, mint a logikában.

A Horthy-reakció huszonötéves uralmának idején a logika területén a halott skolasztika szellemét terjesztették, így Pauler Ákos. Felesleges szót

vesztegetni azokról az értéktelen kompilációkról és ollózásból álló fércmunkákról, amelyeket nálunk az iskolai és az egyetemi tanításban logika címen használtak.

Néhány szót Apácai művéről szóló jubiláris megemlékezésünkkel kapcsolatban a logika helyzetéről népi demokráciánk tudományos és oktatási rendszerében. Ismétlem azt, amit már többször kifejtettem, hogy a logika tudományos életünkben és oktatási rendszerünkben még nem nyerte el azt a helyet, amely méltán megilleti. Itt az idő, hogy e tekintetben Apácai háromszáz év előtti dicsőséges kezdeményezését összehasonlíthatatlanul kedvezőbb viszonyok között a kor követelményeinek megfelelő színvonalon, a marxista-leninista filozófia alapján folytassuk és továbbfejlesszük. E tekintetben is látjuk azt, hogy haladó hagyományaink ápolása szerencsésen egészíti ki a korszerű feladatok megoldását célzó önálló kutató munkát. De a történeti példán kívül hivatkoznom kell nagy példánkra a jelenkorban, a Szovjetunió tudományára és oktatási rendszerére is. A Szovjetunióban tudományos vonatkozásban élénk viták folynak a logika alapkérdéseiről, nevezetesen a formális és a dialektikus logika viszonyáról. Ami az oktatást illeti, korunk lángelméje, Sztálin adott utasítást arra nézve, hogy a Szovjetunióban a középiskolákban és az egyetemeken bevezessék a logikának, mint önálló tantárgynak rendszeres tanítását. Ezzel a Szovjetunióban élénk logikai élet indult meg, kapcsolatban számos pedagógiai kérdés tanulmányozásával.

Apácai Cserit a Logikácska megírásában az a cél vezette, hogy megtanítsa a magyar népet a helyes tudományos gondolkodásra, hogy felszabadítsa a gondolkodást, a teológiai dogmák és a halott skolasztika béklyói alól. Amint Apácai mondja, nemcsak a »kicsindedek« számára, hanem a főiskolák számára is fontos kérdés ez. A tudományos gondolkodás annyit jelent, hogy fogalmakban, kategóriákban, precíz ítéletekben, következtetésekben gondolkodunk, precízen és szabatosan, helyesen és mélyen kell bizonyítanunk és cáfolnunk. De ugyanakkor a logika, amely tudatosítja ezeket a gondolati formákat, nem kapja meg a maga megfelelő helyét. Milyen katona volna az, aki nem ismeri fegyverét, milyen repülő, aki nem ismeri a repülőgép szerkezetét, milyen sebész, aki nem ismeri műszereit? A tudománynak is ismernie kell a maga műszerét, eszközét, a gondolkodást, annak formáit és törvényeit.

Háromszáz év távolságán keresztül Apácai ma is eleven kapcsolatba lép törekvéseinkkel, amelyek abban állanak, hogy a tudomány legnagyobb vívmányát, népünk számára a marxista materialista dialektikát Lenin és Sztálin által tovább fejlesztett formájában közkinccsé tegyünk.

Hadd fejezzem be Apácainak a logikán túlmenő, az élő és eleven kérdésekre rávilágító szavaival ezt az előadást; »Soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd! Az munka közt virágzik az virtus!«

HOZZÁSZÓLT:

Mátrai László levelező tag.